
**ÇARLIK RUSYASI TARAFINDAN ERMENİLERİN AZER-
BAYCAN TOPRAKLARINA GÖÇÜRÜLMESİ VE AKABİNDE
OLUŞTURULAN ERMENİ VİLAYETİ (1828)
(Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında)**

Emin ŞİHALİYEV*

Özet

Bu araştırmada özellikle Rus ve Ermeni kaynaklarına dayanarak, Çarlık Rusyası'nın yayılmacı politikasının bir parçası olarak Ermenilerin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Azerbaycan topraklarına göçürülmesi ve akabinde "Ermeni Vilayeti"nin oluşturulması meselesi incelenmektedir. Rusya 1828 tarihinde Ermenileri Azerbaycan topraklarına yerleştirerek yarattığı Ermeni iskan bölgesi ile Osmanlı ve Türk Kacar Devleti'ne (İran) karşı bir tampon bölge oluşturdu. Sonuçta Ermeniler için gelecekte kurulacak Ermenistan Devleti'nin temeli atılmış oldu.

Anahtar kelimeler: Türkmençay Antlaşması, Edirne Antlaşması, Rusya, İran, Osmanlı, Ermeniler, Erivan, Nahçıvan, Ermeni Vilayeti

**THE ARMENIAN IMMIGRATION TO THE AZERBAIJANI
LANDS BY TSARIST RUSSIA AND THE ESTABLISHMENT
OF THE ARMENIAN PROVINCE (1828)
(IN THE WAKE OF RUSSIAN AND ARMENIAN RESOURCES)**

Summary

In order to spread around, as a part of the Tsarist Russian policy, the Armenians were supported to immigrate in the lands of Ottoman and Azerbaijan with the establishment of the "Armenian Province". This paper investigates this historical fact by relying on the papers from the Russian and the Armenian resources. By creating an "Armenian Province" in 1828, Russia established a protective area against the Ottoman and Turkish Kajar State (Iran). At the end, Russia started the very foundation of the future Armenian State in the region.

Key words: Turkmenchay Agreement, Edirne Agreement, Russia, Iran, Ottoman Empire, Armenians, Erivan, Nakhchivan, Armenian Province

---

* Doç Dr., Nahçıvan İlimler Akademisi öğretim üyesi.

E-posta: emin.amea@yahoo.com

Bu çalışma Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Bilim Geliştirme Vakfı'nın maliye desteği ile hazırlanmıştır - **Grant № EİF / MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5**
*This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan - **Grant № EİF / MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5***

GİRİŞ

Ermenilerle Türkler arasında düşmanlığın temelinde Rusya'nın Kafkasya'daki yayılışı vardır. Bunun yanısıra Doğu Anadolu bölgesi de Rusya'nın amaçladığı adım adım yayılışın birer basamağı durumundaydı. Ermenilerin bağımsızlık istekleri ve devlet kurma niyetleri onları Ruslarla ittifak kurmaya götürdü. Bu umut Ermenilerin Rusların emperyalist hırslarına hizmet edecek birer alet kimliğine dönüştürdü. Çünkü Rus desteği olmadan bir "Ermeni Vatanı" oluşturma ideasına ulaşamazdı.

Uluslararası diplomaside 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin Kongresi sonrasında ortaya çıkan Ermeni Meselesi'nin derin kökleri aslında XIX. yüzyılın ilk yıllarında Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmesi, dolayısı ile 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'na kadar uzanır. Günümüzde Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmaya neden olan Karabağ Sorunu'nun kökenini de hiç kuşkusuz Türkmençay Antlaşması'nda aramak gerekiyor. XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu "Ermenilerin iskan politikası" Azerbaycan topraklarının demografik yapısının Rusya'nın çıkarları doğrultusunda şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim Rusya Ermenilerin Azerbaycan'a göç etmelerini sağlamak için Erivan (veya İrevan) ve Nahçıvan'da göç komiteleri oluşturmuş ve göç edenlere özel imtiyazlar vermiştir. Bu bağlamda Ermeniler özellikle Kuzey Azerbaycan'da Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da iskan edilmişler ve bu suretle Azerbaycan topraklarının demografik yapısı Ermenilerin lehine değişmiştir. Eğer o zaman Rusya'nın bölgede yürüttüğü yayılcı politikasının bir parçası olan göçürülme ve iskan faktörü olmasaydı, bugün Azerbaycan, içinde bulunduğu Karabağ Sorunu'yla karşılaşmazdı.

Rusya'nın "Ermeni iskan" politikası ve Çar I Nikolay tarafından oluşturulan Ermeni Vilayeti

Rusya'nın "Ermeni iskan" politikası, Türkmençay Antlaşması hemen imzalandıktan sonra gerçekleşmiştir. Bu antlaşma Rusya'nın tektarafli olarak dikte ettirdiği bir anlaşma olup Azerbaycan topraklarını ikiye bölmüştür. Sonuçta İran'dan ve Osmanlı'dan Ermenilerin göçüne başlanmış, bölgede Çar Rusyası'na bağlı Ermeni Vilayeti oluşturulmuştur. Neden Ermenilerin tercih edildiği sorusunun

cevabını I. Petro'nun döneminden itibaren Rusya'nın geleceğe yönelik yayılmacı stratejisinde aramak gerekiyor. Nitekim I. Petro'nun ünlü "Vasiyetname"si Rusya'nın stratejisini açıkça ortaya koymuştur:

Rusya'yı seylapa benzer bir halde buldum. Onu büyük bir nehir gibi bırakıyorum. Benden sonra gelecek varislerimin vazifesi, Rusya'yı ... bolluğa kavuşturmaya namzet bir memleket haline getirmektir. Bu denizin dalgaları, bunları önlemek için kuvvetsiz eller tarafından yükseltelen engelleri aşmalıdır...

...Rusya devleti, başkenti Asya ve Avrupa hazinelerinin anahtarı olan İstanbul olduğu takdirde dünya devleti olabilir. Sık sık ve yerli yerinde plan yapıp çalışarak İstanbul'a sahip olan şah dünyada ilahi şah olacaktır. Bu amacını gerçekleştirmek için her zaman Türkiye ve İran arasına nifak sokmak, kargaşalar çıkarmak gerekecektir.

...İran'ı daima tenezzüle sevk edip, kendine bağımlı kılmak lazımdır ki, Rusya devleti amacı icabı gerekçesiyle istediği zamanda çaba harcamadan kolay bir şekilde onu öldürmeye hakim olsun. Ama Türkiye devleti mahvedilmeden İran'ın canını almamız uygun değildir...

...Maddi ihtiyaçlar bölgesi olan Türkiye'nin işini bitirdikten sonra İran'ı zorlanmadan mahvetmek mümkündür. Bu yüzden hiç zaman kaybetmeden ... Kafkasya'yı işgal ediniz. Bundan sonra dünyanın ambarı olan Hindistan'a ilerlemek lazımdır... Hindistan'ın "anahtarı" Türkiye'nin başkentidir. Zaman kaybetmeyin...

Bu bakımdan Ermeniler Rusya'nın yayılmacı politikası yolunda en önemli araçlardandı. Rusya'nın jeopolitik çıkarları için Ermenilerden yararlanabileceğini ilk kez anlayan da I. Petro olmuştur. Rus bilim adamı S.N.Glinka, Moskova'da Lazarevlerin matbaasında yayınlanmış olan "Ermenilerin Rus Topraklarına Göçürülmesinin Tasviri" isimli eserinde şöyle yazmaktadır: "...Birinci Petro Ermenileri gözden çıkarmak istemiyordu. O, Ermenileri Rusya açısından faydalı işlere çekmek niyetindeydi. "Büyük ıslahatçı Petro" İran seferinde Ermeni halkının kırılmaz sadakatinin şahidi olmuş ve sonradan "sadık" Ermenileri yararlı vatandaşlar olarak Rusya'ya davet etmişti..." (Glinka, 1990: 16-17).

Yazar aynı zamanda Rusya'ya sadakati ile bilinen Ermenilere Rus sevgisinin ve kıvancının göstergesi olarak sonraki dönemler-

de de Çar I Nikolay tarafından General Paskeviç'e Albay Lazarev'i Kafkasya alayına davet etmesi için emir verdiğini de belirtmektedir (Glinka, 1990: 36).

Kaynaklarda İran'la Rusya arasındaki ticari ilişkilerde Ermeni tüccarlarının büyük rol oynadığı gösterilmektedir. Onlar "ticaret siyasettir" ilkesine sadık kalarak, Rus memurlarını pahalı hediyeler ve rüşvetle ele alıp gelecekteki politik ilişkilerinin, diplomatik temasların temelini oluşturmuşlardır (Mustafa, 1993). Nitekim bu şekilde 28 Ağustos 1660'da Rusya'da İran ipeği ticareti ile uğraşan İsfahan tüccarı Hoca Zakar Sarhadyan pahalı hediyeler sunarak Çar Aleksey Mihailoviç'le görüşmüştür. Bu hediyelerin biri, halen Moskova'da "Kremlin Silahlar Kısmı"nda bulunan "*Elmas Taht*"tır. Bundan başka, Bogdan Saltanyan'a ait, üzerinde Leonardo da Vinci'nin "*Sırlı Gece*" resminin sureti basılmış bakır tabloyu da Rus çarına hediye etmişti.¹

Yine kaynaklarda, 3 Aralık 1669'da İsfahan'da yaşayan Ermenilerden Stepan Mişsekyan'ın ve Bogdan Saltanyan'ın Rus Çarı adına Moskova'ya hediyeler götürdükleri de yer almaktadır. Bir süre sonra ilişkilerini daha da güçlendirmek isteyen Ermeniler, İsfahan'dan tüccar Stepan Romadamski aracılığıyla Rus çarına 9062 Ruble değerinde süslü ve kıymetli hediyeler de gönderdiler.²

Ermeniler Rus Hükümeti'nin üst düzey yetkilileri ile irtibatlarında din faktöründen de yararlanmış, "mazlum halk" görüntüsü çizmeye başlamışlardı. Rus tarihçisi G.A.Yezov bu tür faaliyetlerde Ermenilerin önde gelen isimlerinden İsrail Ori'nin hizmetlerinden özellikle bahsetmiştir. G.A.Yezov'un verdiği bilgilere göre, İsrail Ori kont Golovin'le görüştüğü zaman Safevi zulmü altındaki Ermenilerin Türk esaretinden kurtulmaları için plan hazırladıklarını belirtmiş, I. Petro'ya yazdığı mektubunda ise Rusların din kardeşleri olan Ermenilere yardım elini uzatmaları gerektiği ricasında bulunmuştur. Ayrıca Rus çarının sadece Kafkasya'da değil, çeşitli bölgelerde yaşayan Hıristiyan Ermenilere her zaman güvenebileceğinin altını çizmiştir (Yezov, 1898: 26).

¹ Собрание Актов Относящихся к Обозрению Истории Армянского Народа, ч.1, Москва, 1833, с. 328.

² İbid

İsrail Ori 22 Temmuz 1701'de I. Petro'ya yazdığı mektubunda ve sonradan yapılan özel görüşmelerinde Rus ordusunun Kafkasya'ya seferinin yol haritasını sunmuş ve Kafkasya'da yaşayan Ermenilerin "kurtarıcı" Rus ordusunu sabırsızlıkla beklediklerini belirtmiştir (Yezov, 1898: 339-340).

G.A.Yezov, Rus sarayında ağırılanan Ermenilerin Kafkasya'da yerleşen Müslüman askeri güçleri hakkında önemli bilgiler aktardıklarının da altını özellikle çizmiştir (Yezov, 1898: 87).

İsrail Ori'nin ölümünden sonra Rusya ile ilişkileri daha da sağlama almak ve kalıcı kılmak için aynı yolu belirli aralıklarla Minas Tigranyan (Vardapet), Ovanes Lazarev, İosif Argutinski, Ter-Voskanyan gibi diğer Ermeni önde gelenleri de devam ettirdiler (bu konuda bkz: İsmayılov, 2001: 20-22).

Ermenilerin Ruslara içten ve yakından gösterdikleri yardımlardan bazı Rus tarihçileri kendi eserlerinde büyük bir övgüyle bahsetmişlerdir. Rus tarihçisi N.F.Dubrovin şöyle yazmaktadır: *"...Tatarlardan 500'e yakın insan galiplerden saklanmak amacıyla mescitte bulunuyorlardı. Bir Ermeni bizim askerlere onların yerini söyledi ve bütün mescittekilerin ölümüne sebep oldu..."* (Dubrovin, 1866: 230).

Diğer bir Rus tarihçisi V.A.Potto, *"... Etraf bölgeleri çok iyi bilen Vani adında bir Ermeni, General Karyagin'e kılavuzluk yapıyordu. Rus kumandanlığı Ermenilerin bu hizmetlerini karşılıksız bırakmıyordu. Sisianov, Vani'nin hizmetlerine karşılık onu yılda 200 gümüş ruble değerinde maaşa bağladı..."*, diye eserinde belirtmektedir (Potto, 1902: 15-16).

Diğer bir eserinde de İran veliahtı Abbas Mirza'nın Rusya'nın İran'daki Büyükelçisi A.S.Griboyedov'u Ermeniler konusunda uyarıldığı yer almaktadır: *"...Siz bize karşı Ermenileri kullanıyorsunuz. Bunu katolikos Nerses'in Sankt-Petersburg'a gönderdiği mektubu da ispatlamaktadır"* (Potto, 1886: 367).

Eserinde *"...Ermenilere Rus subayları daha çok güveniyorlar. Çünkü onlar düşmana arkadan darbe indirmeyi pek çok kez kanıtlamışlardır..."*, diyen P.Zubov da Ermenilerin Ruslara "sadık" olduklarını özellikle vurgulamaktadır (Zubov, 1835: 35).

P.İ.Kovalevski de Ermenileri övmekten geri kalmıyor ve onlara neden yardım gösterilmesi gerektiği konusunda yazıyor: *"...Rusya*

işgalden ziyade Ermenileri de savunmalıydı. Çünkü her şeyden önce Ermeniler Hıristiyan'dı, aynı zamanda onlar "akıllı, çalışkan, bölgenin tarım ve sanayisini ellerinde bulunduran insanlar"dır. Ermeniler Rusya'ya ne kadar meyilli iseler, Rusya da Ermenilere bir o kadar yakınlık göstermelidir... (Kovalevskiy, 1913: 81).

Diğer bir yerde de şunları aktarıyor: *İkinci Rus-İran savaşında Tatarlar birlik oluşturup Ruslara karşı savaştılar, Ermeniler ise 1500 kişilik bir birlikle Rusların safhına geçtiler...* (Kovalevskiy, 1913: 243).

Ermeni tarihçisi Z.T.Grigoryan bu yardımlardan ve Ermenilerin uzun süre birlikte yaşadıkları yerli Müslüman nüfusa ihanetinden bahsetmiş, fakat onların bu ihanetini kurtuluş yolunun aranmasına (*buradaki kurtuluş yolundaki kasıt Ermeni Devleti'nin kurulmasıdır – E.Ş.*) bağlamıştır (Grigoryan, 1951: 16).

Çok önemli bir gerçeği de kaydetmek gerekirse, Ermeniler Ruslara "en iyi işgalci" ve "Hıristiyanlığın ve Ermenilerin kurtarıcısı" gözüyle bakmışlardır. Ermeni tarihçisi A.Arakelyan bu konuda yazıyor: *"... I. Petro döneminden başlayarak Ermeniler Karabağ üzerinde Rusya'nın nüfuzunu ve egemenliğini kurmaya çalışıyorlardı. Düşüncelerine göre, onların düşmanı Rusların da düşmanıdır. Rusya, Türkiye ve İran Karabağ'a sahip olabilmek için aralarında savaşıyorlardı. Rusya, Karabağ üzerinde sayı itibariyle üstünlük teşkil eden Doğu işgalcilerinin dağıtıcı taarruzlarına kıyasla bölge için en iyi işgalci devletti..."* (Arakelyan, 1939: 53).

Rusya-İran savaşı sırasında Rus ordusunun Başkumandanı General İvan Fyodoroviç Paskeviç Mayıs 1827'de Ermeni asıllı albay Egiazar Lazarev'i Sankt Petersburg'dan alarak Tebriz'e kale muhafızı görevine atayınca, bu haberi duyan Azerbaycan hanlıklarında yaşayan Ermeniler Tebriz'e gelerek Lazarev'den Rus Çarı'na Ermenilerin, *"Çar hazretlerinin devletinde yaşamaya ve ölmeye çok sevinirlerdi!"*, isteklerini dile getirmesini rica etmişlerdi. Hoy Ermenileri ise, *"Biz İran'ın ekmeğinden vazgeçerek Rusya'nın otunu yemeye hazırız!"*, demekten çekinmemişlerdi (Glinka, 1990: 128).

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki jeopolitik çıkarları yolunda Valeri Madatov, Osip Bebudov, Ovanes Lazarev, İosif Argutinski gibi bazı Ermeni ileri gelenleri, özellikle, Rus ordusunda hizmet eden Ermeni asıllı generaller ve ruhbanlar ellerinden geleni yapmışlar-

dı. Onlar Doğu meselesi ile ilgili konularda aktif faaliyetlerde bulunmuş, Rus yetkililerini İran, Güney Kafkasya ve Osmanlı'daki durum konusunda bilgilendirmişlerdi. Ermeni hissedarlarından Ovanes Lazarev ve yepiskopos İosif Argutinski, Ermeni-Rus anlaşmasının metinlerini hazırlamışlardır ki, bu metinlerin de içerisinde gelecekte Ermenistan Devleti'nin kurulması tasarısı yer almaktaydı. Bu, sonraları "Kuzey Programı" adı ile Ermeni düşünürlerin Müslüman halkların topraklarında, özellikle Azerbaycan topraklarında ütopyik "Büyük Ermenistan" ülküsünün gerçekleşmesine zemin oluşturdu (İsmayılov, 2001: 20-21).

Ermenilerin Güney Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan'a 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'ndan sonra geldikleri veya getirildikleri tarihi bir gerçektir. Ermeni asıllı Albay Egiazar Lazarev, Ermenilerin göç hareketlerinin sonuçları ile ilgili General Paskeviç'e 24 Aralık 1829'da yazdığı nihai raporunda göç hareketlerine 26 Şubat 1828'de başladığını ve 11 Haziran'da son bulduğunu, bu süre zarfında 8249 Hıristiyan Ermeni ailesinin Erivan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerine yerleştirildiğini belirtmiştir (Glinka, 1990: 114). Kaynaklarda bu yerleşmelerin Azerbaycan Türklerinin evlerine zorla sahip olarak gayri yasal yollarla gerçekleştiği geçmektedir. Bu konuda Rus yazar İ.K.Yenikolopov şunları aktarmaktadır: "*Türkmençay Antlaşması imzalandıktan hemen sonra ayrı ayrı grupların göçürülmesi çok çirkin ve barbarca bir tarzda gerçekleşti. Yeni nüfusun (Ermenilerin - E.Ş.) büyük çoğunluğu yaylalara giden yerlilerin evlerine yerleştirildi*" (Yenikolopov, 1954: 135).

Rus diplomatı A.S.Griboyedov da bu gerçekleri doğrulamaktadır: "*Ermenilerin bu topraklara yerleştirilerek Müslümanların yerlerini dar etmeleri bir yana, ilaveten onlara bir takım imtiyazlar da verildi. Halbuki zarara uğrayan taraf Müslümanlardı. Ermeniler göçürüldüğü zaman Müslüman ailelerin büyük çoğunluğu yaylalara gitmişlerdi ve yeni misafirlerin (Ermenilerin - E.Ş.) onların evlerine yerleşmelerinden habersizlerdi*"³

Evlerine el konulan Türklerin büyük çoğunluğu ya yok edildi ya da göçe zorlanıp sürüldü (bu konuda geniş bilgi için bkz: Şopen, 1852: 510-518). Müslüman Türk nüfusun yok edilmesi ya da göç

³ Акты Собрание Кавказского Археографического Комисси. Архив Главного Управления Наместника Кавказа (АКАК), т, VII, д: 618, Тифлис, 1866, s. 642.

etme zorunda bırakılması Rusların bu yöreyi İran'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilmiş Ermenilerle nüfuslandırmasına büyük olanak sağladı. Bu göç hareketlerinin vahim bir sonucu olarak Ermenilerin bir kısmının yerleştirildiği Erivan ve Nahçıvan hanlıkları, 1828 yılında "Ermeni Vilayeti" denilen yeni bir devlet idari birimine dönüştürüldü. I. Nikolay'ın 21 Mart 1828 tarihli emrinde şöyle denilmektedir: "*İran ile yapılan anlaşma gereğince, İran'dan ayrılarak Rusya'ya iltihak edilen Erivan ve Nahçıvan hanlıkları bundan böyle Rusya bütünlüğü içinde "Ermeni Vilayeti" olarak biline...*"⁴

Ermeni Vilayeti Erivan ve Nahçıvan eyaletlerinden ve Ordubad nahiyesinden oluşuyordu.⁵ Burada dikkat çeken unsur Çar I Nikolay'ın "Ermeni Vilayeti" adlı idari birimin oluşturulmasına ilişkin verdiği fermanın 10 Şubat 1828 tarihli Türmençay Antlaşması'ndan yaklaşık bir buçuk ay sonra (21 Mart 1828) olmasıdır. Buradan Ermenilerin çok kısa bir süre içerisinde göçürülmesindeki asıl amacın Osmanlılara ve Türk Kacarlara yönelik tampon bölge oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla Rusya Erivan halğını ortadan kaldırıp onun toprakları üzerinde Ermeni Vilayeti oluşturmakla, bu bölgedeki nüfusun küçük bir kısmını teşkil eden ve hiçbir devlete sahip olmayan Ermeniler için gelecekte kurulacak Ermenistan Devleti'nin temelini atmış oldu.

Aşırı milliyetçi görüşleri ile tanınan Ermeni yazar Zori Balayan "Oçaq" isimli kitabında Türkmençay Antlaşması'nın Ermeniler açısından önemini şu şekilde açıklamaktadır: "*1828 yılında ünlü Türkmençay Antlaşması olmasaydı, Rus askerleri olmasaydı, günümüzde modern köy ve şehirlere dönüşen yüzlerce yeni oluşturulan Ermeni yerleşim merkezleri olmayacaktı*" (Balayan, 1984: 120, 273).

Rusya Kafkasya'da Ermenilerin demografik yapısında ciddi değişikliklerin yapılması için İran'dan sonra Osmanlı Devleti'nden de göç işini hızlandırdı. 1829 tarihli Edirne Antlaşması gereğince 84 bin Ermeni Osmanlı'nın bazı bölgelerinden Azerbaycan topraklarına getirildi. Edirne Antlaşması'nın 13. maddesi gereğince Osmanlı'nın işgal edilmiş bölgelerinde yaşayan Ermenilere 18 ay içerisinde taşınabilir eşyaları ile Rusya'nın tebaalığına geçme hak-

⁴ Собрание Актов Относящихся к Обозрению Истории Армянского Народа, ч.1, Москва, 1833, с. 178-179.

⁵ АКАК, т. VII, д: 437, с. 487.

kı verilmişti. Fakat Rusların Kars, Ardahan, Beyazıt, Erzurum ve diğer bölgelerden geri çekilmesi bu topraklarda yaşayan Ermenileri, Türklere ihanet etmeleri gerekçesiyle zor durumda bırakmıştı. Ruslar Ermenileri bu durumdan kurtarmak için onları yeni işgal edilen bölgelere göç ettirmeyi ve bununla Osmanlı'nın sınır bölgelerinde yer alan topraklarda Hıristiyanların (Ermenilerin) sayılarını artırmakla üstünlük sağlamalarını planlamaktaydı. Bu amaçla 10 Ekim 1829'da General Paskeviç, Harbiye Nazırı Çernişev aracılığıyla Çar I Nikolay'a gönderdiği raporunda şunları belirtiyordu: *"Beyazıt'ta 2 bin Ermeni bizim askerlerimizden safhında savaşmıştır. Erzurum'da Hıristiyan nüfusun büyük çoğunluğu bizim dini bayramları kutlamaktadır. Kars'ta Ermenilerden oluşan 800 kişilik gönüllü birlik kurulmuştur. Bu durum Ermeni askerlerin ailelerini tehlike altında bırakmıştır. Lütfen, dikkatinizi bu mazlum kurbanlara yöneltin. Rusya'ya gösterdikleri sevgi yüzünden Osmanlıların onlardan intikam almalarına engel olun. Bütün bunları dikkate alarak Majesteleri Çar hazretlerinden bana bu aileleri ... Ermeni Vilayeti'ne yerleştirmek için yetki verilmesini istirham ederim"*⁶

18 Kasım'da Harbiye Nazırı Çernişev, Çar I Nikolay'ın bu teklifi beğendiğini belirten bir cevap iletince, derhal harekete geçen Paskeviç göç faaliyetlerini hızlandırmış, göçürülen ailelerin yerleştirilmesi işinin yerine getirilmesi için göç komiteleri oluşturmuş ve onlara özel imtiyazlar vermiştir.⁷

Ermenilerin bugün yaşadıkları bölgelere (Ermenistan Cumhuriyeti, Karabağ - E.Ş.) Kacar Devleti (İran) ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan göçürtülerek sonradan geldikleri konusunda Rusya'nın Tahran'daki tam yetkili murahhası ve Rus bilim adamı Nikolay Şavrov çok önemli bilgiler vermektedir: *"...Biz kolonileşmeye Güney Kafkasya'ya Rusları değil, diğerlerini yerleştirerek başladık. 1826-1828 savaşından sonra, 1828-1830 yılları arasında iki senede 40.000'den fazla İran Ermenisi ve 84.000 Türkiye Ermenisini, Ermeni nüfusunun az olduğu Gence ve İrevan vilayetleri ile Tiflis Vilayeti'nin Borçalı, Alhaltsikhe ve Akhalkalaki bölgelerinde en iyi kamu topraklarının olduğu arazilere yerleştirdik. Yerleşimleri için 200 bin desiat devlet arazisi ayrılmış ve 2 milyon Ruble değerindeki şahsi ara-*

⁶ AKAK, T. VII, D: 818, c. 830.

⁷ AKAK, T. VII, D: 820, c. 831.

zi Müslümanlardan satın alınmıştır. Gence'nin dağlık kesimi ve Gökçe gölü kıyısına Ermeniler yerleştirildi. Kabul etmek gerekir ki, resmi olarak yerleştirilen 124.000 Ermeni'nin dışında gayri resmi olarak yerleştirilenlerle beraber sayıları 200.000'i (bana göre) geçmektedir. Bu yüzyıl başında Güney Kafkasya'da 1.3 milyon olan Ermenilerin 1 milyondan fazlası belirtilen kaynaklar doğrultusunda "bu bölgenin yerli halkı olmayıp, bizim tarafımızdan yerleştirilenlerdir..." (Şavrov, 1911: 63-64).

Ermeni tarihçisi M.G.Nersisyan, adı geçen antlaşmalardan sonra Erivan ve Karabağ bölgesine İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ermenilerin göçürülmesi gerçeğini doğrulamaktadır: "...XIX. yüzyılın 20'li yıllarının sonunda bu bölgelere 40.000'den çok, Türkiye'den ise 90.000 Ermeni göçürülmüştü..." (Nersisyan, 1956: 227).

Kemal Beydilli'ye göre Osmanlı topraklarından yeni Rus sınırları içerisine giren Ermenilerin sayısı 100 bin civarındadır (Beydilli, 1988: 407).

A.P.Liprandi de eserinde Ermenilerin bu bölgeye sonradan geldiklerini belirtmiş, onların Kafkasya'ya göçürülmesini ise Rusya'nın bu bölgede yürüttüğü emperyalist politikasının bir parçası olarak değerlendirmiştir (Liprandi, 1911: 46) Göçürülme politikası ile ilgili bilgiler Rus tarihçileri İ.K.Yenikolopov'un (1954: 137), S.V.Shostakoviç'in (1960: 154), Ermeni tarihçileri Ç.P.Agayan'ın (1978: 220), G.A.Galoyan'ın (1976: 176-177), V.A.Parsamyan'ın (1977: 49) ve diğerlerinin eserlerinde de yer almaktadır.

Ünlü Rus bilim adamı Vasili Veliçko'ya göre, Ermeniler Güney Kafkasya'da köklü halk olarak mevcut olmamış, Osmanlı ve İran göçmenleri olarak XIX. yüzyıl başlarında görülmüşlerdir (Veliçko, 1990: 80).

Görüldüğü gibi, Ermenilerin Kafkasya'nın eski ve yerli sakinleri olmadıkları, sonradan buralara geldikleri, özellikle 1828 ve 1829 tarihlerinde imzalanan Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarından sonra göçürüldükleri Rus ve Ermeni tarihçilerinin eserlerinde de mevcuttur.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesi işini yerine getiren Ermeni asıllı albay Egiazar Lazarev'in General İ.F.Paskeviç'e

sunduğu raporunda da göç meselesini doğrulayan ifadeler yer almaktadır. Rapordaki bazı önemli kısımları aynen aktarıyoruz:

"...1827 senesinde Kafkas ordularının kazandığı parlak zafer esnasında, Rus Silahlı Kuvvetlerinin zaferine olağanüstü katkıları olan Ermenilerin sadakat ve teslimiyeti müşahede edilmiştir. Ben Tebriz'e geldiğimde, sizin talimatınız üzere bu halkın göç ettirilmesi işi ile meşgul oldum. Ermenilerin Rus hükümdarının kutsal adına karşı duydukları derin saygı ve sevgiyi ise birçok defalar nezdinizde dile getirdim. 1828 senesinde akdedilen ve Rusya için fevkalade şanlı olan barış antlaşması akabinde, anavatanımızın çıkarları için sizce ortaya atılan bu çok faydalı planın tatbikatı tarafıma havale edildi. Yani, İran topraklarındaki Hıristiyanların, Rusya tarafından yeni ele geçirilen Nahçıvan ve Revan mıntıklarına göçürülmeleri ki, buraları şimdi Çar'ın inayeti ile "Ermeni Provinz"i adıyla anılmaktadır. Ermenileri ve onların kiliselerini yaklaşık 400 yıl baskı altında tutan boyunduruktan sonra bu halkın Rus idaresi altında bir araya getirilmesi büyük bir olaydır ve bütünüyle de sizin eserinizdir. Tarafınızdan bu şerefli vazifeye ifa ile tavzif edilen bizlere, bu iş şeref vermiş, Ermenileri ise tamamen mesrur etmiştir...

...Talimatınızı harfiyyen ifa edebilmek için Ermenileri boş vaatlerle aldatmadım. Bilakis İran'da bıraktıklarının hepsine Rusya'da bir kalemde sahip olamayacaklarını açıkça söyledim. Ancak kendilerinin ve çocuklarının her zaman hayırhah bir Hıristiyan idaresi altında rahat ve güven içinde yaşayacaklarını da ifade ettim. Bu ikazlar yanımda bulunan subaylar tarafından da yapılmış olup; fevkalade başarılı sonuçlar vermiştir...

... 8 Mayıs'ta, 24 Nisan tarihli talimatınızı aldım. Burada bana göçmenlerin büyük bir kısmının ve özellikle fakir olanların Karabağ'a yönelmelerine ikna edilmeleri emrediliyordu. Orada bunların her türlü ihtiyaçları daha iyi karşılanacaktı...

...Nahçıvan'dan gelen bir haberden, oraya varmış olan Ermenilerin kamplarda oldukları ve her türlü zaruret içinde buldukları bildiriliyordu. Acaba şahsen orada bulunmam, bunların kaderlerini olumlu yönde etkileyebilir mi, diye düşünerek, 17 Mayıs'ta Hoy'dan hareketle 19'unda Nahçıvan'a geldim. Göçmen kamplarını teftiş ettikten sonra Hamasov'u Revan'a göndererek Ermeni Vilayeti yetkililerinden Ermeni göçmenlere belirli yerler göstermelerini ve en kısa zamanda bunlara yardıma koşulmasını rica ettim. Nahçıvan'da miri arazi mevcut olmadığından pek çok Ermeni'yi Revan ve Karabağ'a

yerleşmek üzere yönelmeleri için ikna etmeye çalıştım. Ancak Nahçıvan'daki kabileleri tamamen çaresiz gördüğümünden aralarında bölüşülmek üzere bunlara 2000 Duka verdim...

... Ermenilerin Rusya için katlandıkları çeşitli fedakarlıkların ve teslimiyetin şahidi olduğumdan, yeni kurulan bölgelerin hamisi olarak Sizi, derin hürmetkarlıkla selamlamakta olduklarını iletmekle mütefahhirim. Hükümdarınıza yapacağınız kayırcı sözlerle, göçmenlerin durumlarını iyileştirici, onlara faydalar getirecek etkilerde bulunacağınıza inanıyorum. Bana şeref veren bu vazifenin ifası hayatımın en önemli devresi olmuştur. Maiyet-i efradımın taltif ve takdirlerinin ve ayrıca göç esnasında canla-başla yardımcı olan Ermeni Yüksek Ruhbanı'nın, İran'da sahip olduklarına denk düşecek bir şekilde haklarının kollanmasını istirham ederim.⁸

Ermenilerin İran ve Osmanlı'dan göçürülmesinde genel olarak benzer metotlar tatbik edilmiştir. Kacar Devleti'nde (İran) Albay Lazarevin eliyle yürütülen göç işlemleri Doğu Anadolu'da General Pankratyev tarafından uygulanmıştır. Bunlara da en önemli desteği Ermeni ruhaniler vermişlerdir (Beydilli, 1988: 406). Olaylara bakıldığı zaman Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarına sokulan 15. ve 13. maddelerin harpten önce planlandığı, bu maddelerin Ermenilerin göçürülmesi işine hukuki kılıf olduğu ortaya çıkmaktadır (Beydilli, 1988: 408).

Türkmençay Antlaşması'nın XV. maddesine göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkanlar yaratılacağı ifade edilmiş (Tağiyeva ve d., 2000: 33-34), Edirne Antlaşması'nın XIII. maddesi gereğince ise iki devlet, savaş sırasında amal-i harbiyede bulunmuş veya tavır ve hareketleriyle diğer tarafı iltizam etmiş olan tebealarını tamamen affediyorlar ve bunlardan istedikleri yerlere göçmek isteyenlere de 18 ay müddet veriyorlardı. Bunun gibi, Ruslar tarafından işgal edilen ve Osmanlılara geri verilen yerler halkından olup da, iki devletten birinin memleketine göçmek isteyenlere de 18 ay müsaade verilecekti (Turan, 1951: 142).

Rusya bu maddelere dayanarak, sistemli bir şekilde İran ve Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç etmeleri için ortam hazırlamış ve onları bu konuda teşvik et-

⁸ Geniş bilgi için bkz: AKAK, т. VII, д: 563, 568, 592, 618.

miştir. Rusya'nın "Ermeni iskan" politikası temelde bir takım sebeplere bağlanabilir. Birincisi, Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek buralarda uzun süreli hakimiyet kurma yoluna gitmiş olmasıdır. Bunun için Kafkasya dışından getirilen Ermeniler bu bölgeye yerleştirilmiş, bu yolla Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesi amaçlanmıştır.

İkincisi, Çar yönetimi gerçekleştirmiş olduğu bu siyaset sayesinde Türk Kacarlara ve Osmanlılara karşı güçlü bir set oluşturarak ekonomik, askeri ve siyasi faydalar sağlamış oldu. Temeli 1828-1830 yıllarında atılmış olan Ermeni bölgesi gelecekte Rusya için saldırı merkezine dönüşecektir.

Üçüncü sebep ise Rusya'nın "Ermeni kartı"ndan yararlanarak gelecekte Osmanlı Devleti'ni parçalamak, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri bağımsızlık ve "Büyük Ermenistan" vaadleri ile kıskırtmak, onları kendi himayesi altında toplamaya çağırarak Osmanlı topraklarına sahip olmak istemesidir.

Rusya'nın Orta Doğu'da güçlenmek, sıcak denizlere inmek stratejisini ihya eden bu siyaseti İngilizlerin geleneksel politikasına ters düşmüş ve sonuçta Ermeni Meselesi küresel bir soruna dönüşmüştür. Bu mesele farklı bir araştırmanın konusu olduğu için üzerinde durmayacağız.

Türkmençay Antlaşması ile ilgili çok önemli bir hususu özellikle vurgulamamız gerekiyor. Bu antlaşma sadece Rusya'nın "Ermeni iskan" politikasına yönelik bir antlaşma olmayıp, aynı zamanda Azerbaycanın coğrafi olarak parçalanmasına neden olmuştur.

İster yerli, isterse de yabancı kaynaklarda Rusya ve İran'ın Türkmençay Antlaşması'nı imzalayarak kasıtlı şekilde Azerbaycan'ı ikiye böldükleri ifade edilmektedir. Azerbaycan'ın bu anlaşma ile ikiye bölündüğü gerçektir, fakat Türk Kacar Devleti'nin kasıtlı olarak Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinde rol oynadığını belirtmek kesinlikle doğru bir yaklaşım olmayıp, ortada bir takım saptırmalar bulunmaktadır. Türk Kacar Devleti zaten Azerbaycan Devleti idi. Bilindiği üzere, Safeviler Devleti'nin çöküşünden sonra Azerbaycan'ın devletçiliği parçalanmış, çok sayıda hanlık denilen küçük devletler ortaya çıkmıştı. Fakat bu hanlıkların hiç biri askeri potansiyeli itibarıyla dış baskılara dayanmak gücünde değildiler. Aynı zamanda onlar arasında yaşanan savaşlar da her birini tek tek zayıflatmaktay-

dı. Hanlıklar arasındaki ihtilafların yanı sıra bir takım jeopolitik ve jeostratejik nedenler yüzünden de Azerbaycan coğrafi olarak ikiye bölündü. Günümüzde yanlış olarak İran söylerken Fars, Fars söylerken de İran anlaşılmaktadır. Halbuki İran adının bu şekilde anlaşılması çok yakın bir dönemin ürünüdür.

Tarih boyu İran adlı somut bir coğrafi bir arazi ve bir devlet olmamış, hiçbir tarihi-coğrafi kaynakta İran adı, İran hududları gösterilmemiştir. İran adı aslında İslam'ın yayıldığı dönemlerde ortaya çıkmış folklorik-mitolojik bir kavram olup, "Şahname"nin yazarı Firdevsi tarafından kaleme alınmış bir anlayıştır. Firdevsi'nin mitolojiye dayanarak yazdığı "Şahname" eseri İran-Turan savaşlarını konu edinmektedir. Fakat her iki kavram da somut olmayıp, siyasal ve coğrafi bakımdan gerçeği yansıtmamaktadır.

Devletin İran olarak adlandırılmasına yönelik ilk resmi adım Rıza Şah Pehlevi'nin 21 Mart 1935'te verdiği fermanla sona ermiştir (Rehimoğlu, 2001: 348). Meseleyi doğru değerlendirebilmek için devletin varlık nedeni kavramına dikkat edilmesi gerekir. İç ve dış şartlar çerçevesinde her halk belli bir temel dayanak etrafında birleşip bütünleşerek kendi devletini kuruyor veya buna çalışıyor. Örneğin, Osmanlı'da Türklük nedeniyle ortaya çıkan devlet imparatorluğa dönüştükten sonra "İslamcılık" (Sünni ağırlıklı ümmetçilik) ve daha sonra "Osmanlılık" (tebaacılık) temalarını esas almış, halkını zaman zaman bu unsurlar etrafında toplayarak bütünleştirmiştir. Çöküş aşamasına gelindiğinde, "Osmanlılık" düşüncesi halkın bütünlüğünü sağlayamayınca yeniden "İslamcılık" düşüncesi önem kazandı. Fakat bu, kendini doğrultamayınca bir kez daha "Türklük" üzerine dönülmüştür. Sonuçta "Türklük" fikir temeli etrafında bütünleşen Anadolu insanı ulu önder Atatürk'ün liderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu. Türkiye'de olduğu gibi, Azerbaycan'da da devletin varlık nedeni ilk önce "Türklük" (Akkoynlu Türklüğü, Karakoyunlu Türklüğü ve s.) fikrine dayanmış, sonra "İslamcılık" (Osmanlı'dan farklı olarak Şii ağırlıklı ümmetçilik – Kızılbaşlık) kavramı önem kazanmış, daha sonra tebaacılık fikri gündeme gelmiştir. Bundan sonra ise Türk (Azerbaycan Türkü) milli kimliği doğmuştur. Eğer Osmanlı Devleti yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş gibi, Kacar Devleti yerine de Azerbaycan Cumhuriyeti kurulsaydı veya İran'da Rıza Han'ın darbe girişimi önlenip de Türklerin başat rolü korunsaydı, hem Safevi, hem Afşar, hem Kacar

devletleri, hem de çağdaş İran Devleti tartışmasız Türk devletleri sayılacaklardı.⁹ Fakat Kacar Devleti yerinde Fars Pehlevi Devleti'nin kurulması ile çağdaş İran Devleti tarihteki Türk devletlerinin varisine dönüştü ve Türklerin başat rolünün İngiltere'nin desteği ile gerçekleştirilen darbe sonucu değişmesinden sonra Farslar en üstün konuma getirildiler (bu konuda bkz: Rehimoğlu, 2001: 346-347; Bayır, 1999: 110).

SONUÇ

Bugün Türkmençay Antlaşması'nın maddelerine dikkat edilirse, Azerbaycan'ın günümüzdeki bütün sorunlarının bu anlaşmadan kaynaklandığı görülebilir. Bu, her şeyden önce "Karabağ Sorunu" denilen problemle ilişkilidir. Nitekim Rus-İran savaşının (1826-1828) sosyo-politik sonuçlarından fazlasıyla yararlanan Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesi planlı ve amaca uygun bir şekilde gerçekleştirilmiş ve Çar I Nikolay'ın 21 Mart 1828 tarihli fermanı ile Ermeni Vilayeti oluşturulmuştur.

Gürcistan Devlet Arşivi'nden elde edilen bilgilere göre, Nahçıvan ve Erivan hanlıkları yerinde kurulan "Ermeni Vilayeti"nde Azerbaycan Türkleri 1828 yılında nüfusun %73,8'ni oluşturuyor idise, 1834-1835 yıllarında bu oran %46,2'ye inmişti.¹⁰ Bu çoğunluğu Ruslar oluşturmuşlardır. Amaç bölgeyi tamamen Ermenileştirmekti. Azerbaycan toprakları üzerinde kurulan bu iskan bölgesi ile Rusya Osmanlı Devleti'ne ve Türk Kacar Devleti'ne karşı bir Ermeni tampon bölgesi oluşturdu, aynı zamanda her istenilene yapmaya hazır bir topluluk yaratmış oldu. Yüzyılların Revan'ı bundan böyle Rus hakimiyetinde Erivan olarak isimlendirilecekti.

1827'ye kadar Erivan bölgesi Türklerin çoğunlukta bulunduğu bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin ülkesini kapsayan eski bir Türk bölgesiydi. Türklerin yüksek sayıya ulaşan ölümlerinin veya göçe zorlanıp sürülmelerinin, Türklerle Ermeniler arasında de facto nüfus değişiminin, tarihin çeşitli dönemlerinde Ermeniler tara-

⁹ Safevi, Afşar ve Kacar devletlerinin Türk Dünyası tarihinde yer edinmemelerinin sebebi soru işareti olarak kalmaktadır. Özellikle Safevi Devleti'nin geçmişten günümüze yıldızlarla Cumhurbaşkanlığı forsuna yerleştirilen 16 Türk Devleti içerisinde yeri neden yoktur, bu anlaşılır gibi değil.

¹⁰ Центрального Государственного Исторического Архива Грузии, Ф: 2, л: 1, д: 3859, с. 314.

findan yapılmış olan katliamların, günümüze kadar süren Dağlık Karabağ çatışmasının ciddi biçimde kendini göstermesi göç politikası sebebiyledir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan ve Türkiye türkçesinde:

1. Bayır, Emre. "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, İran Özel, 1999, c. 5, sy. 3, s. 90-124.
2. Beydilli, Kemal. "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 1988, c. XIII, sy. 17, s. 365-434.
3. İsmayılov, Füzuli. Karabağ Konflikti ABD'nin Global Siyaseti Kontekstinde, Bakü, Azerbaycan Milli Ensiklopedisi yayınları, 2001.
4. Mustafa, Nazim. "Ermeniler Öz Devletlerini Yaratmaq Üçün Ne Geder Rüşvet Vermişler?", "Yeni Azerbaycan" gazetesi, 5 Ağustos 1993.
5. Rehimoğlu, Arif. "Satranç Tahtasında Azerbaycan ve Farsistan", "Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi", Azerbaycan Özel, 2001, c. 7, sy. 1, s. 337-366
6. Şerafeddin, Turan. "1829 Edirne Antlaşması", "Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi", IX/1-2, Ankara, 1951, s. 111-151
7. Tağıyeva, Şövkət, Rahimli, Ekrem, Bayramzade, Samet. Güney Azerbaycan, Bakü, Orhan yayınları, 2000.

Rusça:

8. Агаян, Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа: к 150 летию присоединения Восточной Армении к России, Москва, Наука, 1978.
9. Аракелян, А. "Присоединение Карабаха к Царской России", "Исторический журнал", Москва, 1939, №10, с. 52-61.
10. Балаян, З.Г. Очаг, Ереван, Советакан грех, 1984.
11. Дубровин, Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года, СПб, 1866.
12. Галоян, Г.А. России и Народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской Социалистической Революции, Москва, Мысль, 1976.

13. Глинка, С.Н. Описание Переселения Армян Азербайджанских в Пределы России, с Кратким Предварительным Изложением Исторических Времен Армении, Баку, Элм, 1990.
14. Григорян, З.Т. "Участия Армян в Русско-Персидских Войнах Начала XIX века", "Вопрос Истории", Москва, 1951, №4, с. 16-25.
15. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. Исторический очерк), СПб, 1913.
16. Липранди, А.П. Кавказ и Россия, Харков, 1911.
17. Нерсисян М.Г. Из Истории Русско-Армянских Отношений. Книга I, Ереван, изд-во "Академия Наук Армянской ССР", 1956.
18. Парсамян В.А. История Армянского Народа (1801-1900 гг.). Ереван, изд-во Аястан, 1977
19. Потто В.А. Первые Добровольцы Карабаха в Эпохы Водоворения Русского Владичества, Тифлис, 1902.
20. Потто В.А. Кавказская Война в Отдельных Очерках, Эпизодах, Легендах и Биографиях, СПб, 1886.
21. Соловьев М.С. Чтение и Рассказы по Истории России, Москва, 1989.
22. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцамъ. Баку: Элм, 1990.
23. Шопен И. Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи. СПб., В типографии Императорской Академии Наук, 1852.
24. Шостакович С.В. Дипломатическая Деятельность А.С.Грибоедова. Москва: изд-во "Социально-экономической литературы", 1960.
25. Величко В.Л. Кавказ. Русское Дело и Междуплеменные Вопросы, Баку, Элм, 1990.
26. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток, Ереван, Айпетрат, 1954.
27. Эзов Г.А. Сношения Петра Великаго с Армянским Народам, СПб, тип. Академии наук, 1898.
28. Зубов П. Подвиги Русских Воинов в Странах Кавказских с 1800 по 1834 гг., СПб, 1835.

Belgeler:

29. Акты Собрание Кавказского Археографического Комиссии, Архив Главного Управления Наместника Кавказа (АКАК), Тбилиси, 1866, т. VII, д.: 437, 563, 568, 592, 618, 818, 820.
30. Собрание Актов Относящихся к Обозрению Истории Армянского Народа, ч. 1, Москва, 1833.
31. Центрального Государственного Исторического Архива Грузии: Ф: 2, л: 1, д: 3859, с. 314.